

به نام خداوند جان و خرد

دهمین شماره از نشریه

درسنامه نقد ادبی

ویژه نامه شعر کودک

همزمان با هفته کتاب و کتابخوانی

یار مهربان

من یار مهربانم   دانا و خوش بیانم
گوم سخن خردان   با آن که بی زبانم
پندت دم خردان   من یار پنددادم
من دوستی هنرمند   با سود و بی زبانم
از من مباش غافل   من یار مهربانم

عباس مین شریف

واحد آفرینش های ادبی استان تهران

آبان ۱۴۰۱

درسنامه نقد ادبی

آفرینش های ادبی کانون پرورش فکری استان تهران

کتاب دهم - تابستان ۱۴۰۱

کارگروه علمی:

کبرا بابایی، نگین صدری زاده، مریم عباسی

نشانی اینترنتی: www.kanoonparvaresh.com

پست الکترونیکی: mokatebe.tehran@kpf.ir

با تشکر از

علی رشیدی نیا؛ سرپرست اداره کل کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان استان تهران

مهرنوش قربانعلی؛ معاون فرهنگی کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان استان تهران

سیدعلی حسینی؛ معاون امور مالی - اداری کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان استان

پیشگفتار:

جهان سراسر روایت است. روایت ها گاه داستان می شوند و گاه آن قدر در لحظه ای کوتاه فشرده می شود که رنگ شعر می گیرد و چون پرنده ای سبکبال در جهان برتر ادبیات بازآفریده می شوند.

در این درس نامه حرف های آهسته بسیاری است اما یک حرف هست که آن را از سایر حرف ها آهسته تر می گوئیم. آن هم فقط با اعضای باشگاه منتقدان نوجوان می شود در میان گذاشت. راستش ما به این نتیجه رسیدیم که تفاوت شعر و داستان آن قدر هم که می گویند زیاد نیست، حتی تفاوت شعر کودک، شعر نوجوان و شعر بزرگسال هم آن قدر جدی و زیاد نیست.» لابد تعجب کرده اید. پیشنهاد می کنیم تا انتهای این نامه همراه ما باش.

در دفتر دهم درس نامه نقد ادبی برای نوجوانان، به مفهوم «شعر کودک» پرداخته ایم تا ابزارهایی برای مواجهه با شعر، پیش روی منتقد نوجوان و مخاطب جست و جوی قرار بگیرد.

واحد آفرینش های ادبی استان تهران

آبان ۱۴۰۱

عبارت «شعر کودک» می تواند معانی متعددی داشته باشد. بنابراین برای درک دقیق و یکسان این مفهوم، معانی متعدد آن را با هم مرور می کنیم؛

- شعری که موضوع آن کودک است.
- شعری که پدیدآورنده آن کودک باشد.
- شعری که مخاطب آن کودک است.
- شعری که کودک آن را می پسندد.
- شعری که فارغ از موضوع، شاعر و مخاطب، ویژگی های خاصی دارد که آن را وارد دایره حیطه شعر کودک می کند.

شعرها، لالایی ها و به عبارتی خواندنی های ریتمیک کودکان از سالیان بسیار دور به گونه های مختلف در میان همه اقوام در سرزمین های مختلف وجود داشته است و کودکان هیچ زمانی بدون ادبیات نبوده اند. می توان گفت لالایی ها قدمتی با اولین سروده های انسان دارد. با این حال اگر که تاریخ شعر کودک و نوجوان را به تاریخ لالایی ها و خلقت بشر گره بزنیم این قیاس ساده انگارانه است و چندان علمی نیست.

از سوی دیگر بخش هایی از دانش تازه بشری، با توجه به علم روانشناسی، دوره ای به نام «کودکی» را با ویژگی های خاص مطرح کرده است که ادبیات و شعر مخصوص خود را می طلبد. پس با بررسی های تاریخی و پژوهشی این نتیجه دریافت می شود که شعر کودک به مفهوم امروزی آن از دوران مشروطیت و با تحولات فرهنگی و اجتماعی جامعه ایران در آن دوران شکل گرفته است.

«مفهوم کودکی یک ابداع اجتماعی و خاص دوران مدرن است و از سابقه ای طولانی برخوردار نیست.»

(حمیدرضا شاه آبادی، ۱۳۸۲: ۴۹)

پژوهشگران بسیاری شعر کودک را تعریف کرده اند و تعریف های بسیاری برای شعر کودک وجود دارد. اما تعریف ها جامع و مانع نیست و هر کدام بر وجه ویژه ای اشاره کرده اند.

«شعر کودک سخنی است آهنگی که با تکیه بر وجوه صوتی و موسیقایی کلمات و بهره گیری از وزن و قافیه و ترکیب بر سادگی و زیبایی مضمون و معطوف به عنصر تخیل به ذوق زیبایی شناسی و موسیقایی کودک و غریزه بازی او پاسخ می دهد.»

(کمال پولادی، ۱۳۸۴: ۲۸۷)

«شعر هرچه هست و کودک و نوجوان هر که هست شعر کودک و نوجوان شعری است که برای لذت بردن یا آموزش مخاطب غیر بزرگسال با زبانی جذاب برای وی و مناسب ویژگی هایش سروده می شود اما کیفیت و مفهوم این عبارت تا حد زیادی مبهم است.» (میرزاده، ۱۴۰۰: ۲۲)

«شعر کودک کلامی است موزون و زیبا، چه از حیث ترکیب اصوات و کلمات و چه از حیث مضمون. شعر کودک بر پایه موسیقی اصوات و کلمات بنا می شود و وسیله ای است برای بازی، حرکت و آواز کودک.» (حجازی، ۱۳۸۴: ۱۴۷)

پیشگامان شعر کودک

جبار عسکرزاده باغچه بان (۱۲۶۴-۱۳۴۵)

جبار باغچه بان شاید نخستین کسی است. که منحصرأ به سرودن شعر برای کودکان پرداخت به گونه ای که می توان او

را نخستین شاعر کودکان دانست شعبانی ۱۳۹۳ ۴۱

عباس یمینی شریف (۱۲۹۸-۱۳۶۸)

از پیش از پیشگامان شعر کودک ایران است نخستین بار در سال ۱۳۲۱ شعری از او در روزنامه چاپ شد از سال ۱۳۲۴

شعرهای او به کتابهای درسی دبستان های ایران راه یافت من یار مهربانم دانا و خوش بیانم.

پروین دولت آبادی (۱۳۰۳-۱۳۸۷)

از برجسته ترین شاعران کودک کشور است در فاصله سال های ۱۳۱۰ تا ۱۳۲۰ که مربی کودکستان بود شعرهای

زیادی برای کودکان سرود.

محمود کیانوش (۱۳۱۳-۱۳۹۹)

محمود کیانوش از موفق ترین شاعران کودک و نوجوان روزگار ماست تا حدی که بعضی او را پدر شعر کودک در

ایران می دانند و بعضی معتقدند وی نقطه تحول شعر کودک و شاعری دوران ساز است.

شاعران کودک امروز

جعفر ابراهیمی شاهد

حسین احمدی

قیصر امین پور

غلامرضا بکتاش

پدرام پاک آیین

محمود پوروهاب

احمد خدادوست

مصطفی رحماندوست

شاهین رهنما

طیبه شامانی

افسانه شعبان نژاد

اسدالله شعبانی

آتوسا صالحی

افشین اعلا

پیوند فرهادی

شکوه قاسم‌نیا

ناصر کشاورز

داوود لطف‌الله

مهری ماهوتی

محمد جواد محبت

جواد محقق

مهدی مرادی

محمد کاظم مزینانی

مجید ملامحمدی

بیوک ملکی

سلمان هراتی

کبرا بابایی

انسیه موسویان

حسین تولایی

مریم اسلامی

منیره هاشمی

اسماعیل الله دادی

حبیب نظاری

این «شعر» برای همه ماست.

حتما می دانیم «شعر» جدای از مخاطب آن کودک، نوجوان و بزرگسال، یک مفهوم پیچیده است. مفهوم شعر برای کودک و نوجوان و بزرگسال از جهاتی به هم نزدیک است و از جهاتی با هم تفاوت دارند. نزدیکی آنها در «شعربودن» است و تفاوت آنها در «مخاطب» است. متنی که با برخورداری از خیال، اندیشه و موسیقی از سایر متن ها متفاوت شده است و با هنجارگریزی های هنری گویی به جهان برتری که قلمرو ادبیات است، کشیده شده است. این متن شعر است که برای مخاطب های مختلف با زبان رمزی متفاوت، موضوعات و جهان بینی متفاوتی را بیان می کند. این هم یادمان باشد که در دنیای ادبیات، تفاوت بین شعر و نثر خیلی زیاد نیست. بیشتر آنچه را که در شعر با آن مواجه می شویم در نظم یا نثر هم می بینیم. روانی یا آهنگ در شعر منظم تر می شود و ریتم یا وزن می گیرد. عبارات موزون مانند موسیقی طبیعی کلمات در شعر به میزان بیشتری وجود دارد تا در نثر. معنی مجازی که در نثر نیز وجود دارد در شعر از ضرورت و اهمیت بیشتری برخوردار است. زبان تصویری که در نثر سبب مقایسه اشیاى مختلف با هم می شود در شعر بارها و بارها به کار گرفته می شود.

آنچه که می تواند ما را شگفت زده کند و این احساس را برانگیزد که تفاوت اساسی میان شعر و نثر است؛ «ایجاز» است. یک کلمه ساده در شعر خیلی بیشتر از آنچه در نثر می گوید، بیان می کند بدین معنا که گاه کلمه ها در شعر معنی دیگری را نیز به ما می رسانند. از یک نظر شعر معنی را مختصر می کند و عبارت ها را به وضوح روشن می سازد و از طرفی معنی را گسترش می دهد و عمق می بخشد.

مشخصه‌هایی شعر را از نثر متمایز می‌سازد ضرورتاً عبارتند از وزن و موسیقی، زبان رمزی، ایجاز و انگیزش عاطفی که در واقع دو مشخصه کیفی آخر تا حدود زیادی نتیجه کاربرد درست وزن موسیقی و زبان رمزی است که منجر به بیان فشرده کلام خواهد شد. ایجاز نیز به نوبه خود سبب انگیزش عاطفی می‌شود که یکی از کیفیت‌های ویژه شعر است. (سلاجقه، ۱۳۸۵: ۴۹)

ابزارهایی برای نقد شعر

این ابزارها به ما کمک می کند میزان قوت و ضعف سروده ها را در شعر کودک بررسی کنیم:

تخیل

کارکرد تخیل، ایجاد موقعیت تازه است. تخیل مهمترین عامل شکل گیری شعر یا پیوستن زبان و ادبیات است. اما تخیل چگونه در شعر تأثیر می گذارد؟ تخیل فرزندانانی دارد که به مهمانی شعرها می روند و آنجا حسلیبی جا خوش می کنند.

فرزندان تخیل (صورت های خیال)

همانند پنداری یا تشبیه

هرچقدر که مخاطب شعر کوچکتر باشد تشبیه ها، ساده و ملموس تر خواهد بود و هرچه مخاطب شعر بزرگسال باشد، تشبیه های ذهنی انتزاعی و پیچیده تر می شود

در تشبیه دنیای واقعی در مقابل یک دنیای خیالی قرار می گیرد که گویی پدیده های این جهان می توانند به گونه دیگری هم دیده شوند. به این ترتیب همین پدیده های معمولی دیگر عادی نیستند و به سمت جایگاه برتری کشیده می شوند.

معمولا در شعر کودک، همانند پنداری دوسویه حسی هستند. یعنی آن چیزهایی که به هم تشبیه می شوند هر دو محسوس هستند و با حواس ظاهری درک می شوند. این از رایج ترین انواع تشبیه در شعر کودک و نوجوان است.

پرنده های خنده را

به آسمان آبی نگاه من

روانه کن

دوباره خانه را پر از ترانه کن

بیوک ملکی از هوای صبح

۲

زمین در زیر پاها

حصیری خشک و زرد است

هوا در باغ و صحرا دوره گرد است

اسدالله شعبانی - آواز توکا

۳

خورشید مثل پر تقالی زرد

در قلب صاف آسمان چرخید

یک بچه آنجا بود زیر بید

از خنده گنجشک ها خندید

جعفر ابراهیمی - آواز پوپک

هر چه شعر به سوی نوجوان و مخاطب بزرگسال پیش برود، همانند پنداری های دوسویه حسی و عقلی بیشتر می شود. در این تشبیه یک چیز انتزاعی (ذهنی) را به یک چیز حسی و قابل درک و ملموس تشبیه می کنند.

۱

علی برادر من

همیشه در خیال است

خیال های خامی

که مثل سیبِ کال است.

شهرام رجب زاده، دوچرخه ها گران اند

۲

دیدم و دویدم

به شاعری رسیدم

تو چشمات

یه دونه اشک خیس بود

نگاهش

یه شعر پاکنویس بود

محمد کاظم مزینانی - دویدم و دویدم

استفاده از زبان محاوره در شعر خردسال

این موضوع جای بحث بسیار دارد. برخی از شاعران و منتقدان بر این باور هستند که شعر خردسال می تواند محاوره سروده نوشته شود چرا که تا پیش از هفت سالگی، بزرگسالان برای کودکان کتاب می خوانند. اما به نظر برخی دیگر از شاعران و منتقدان، شعر خردسال می تواند به زبان رسمی معیار سروده و نوشته شود تا کم کم خردسالان با

صورت‌های رسمی کلمه‌ها آشنا شوند. شما چه فکر می‌کنید؟ با هم یک شعر خردسال با زبان محاوره و یک شعر خردسال با زبان رسمی می‌خوانیم.

۱

گاز و کلاج و دنده

گل پسر می‌خنده

بزرگ که شد چی میشه؟

می‌خواد بشه راننده

یک چوبی برمی‌داره

همیشه رو اون سواره

گاز میده قان قان می‌کنه

بیب بیب بوق می‌زنه

دنده رو هی چاق می‌کنه

گاهی ماشینش داغ می‌کنه

گل پسر راننده‌ست

عاشق کلاج و دنده‌ست

مصطفی رحماندوست - ترانه‌های نوازش

۲

بابابزرگم

مویش سفید است

مانند پشمک

او کرده پنهان

چشمان خود را

در پشت عینک

ما هر دو داریم

یک چوبدستی

از چوب گردو

باریک و زیبا

چون پای لک لک

چون گردن قو

این چوبدستی

گاهی عصایی

در دست باباست

در دست من هم

یک اسب چوبی

با یال زیباست

اسدالله شعبانی - عصا و اسب چوبی

تکرار

خسته بودم حسابی

خوابم گرفت چه خوابی

فرشته خواب تو هوا می چرخید

دور و بر خونه ما می چرخید

پر زاد و مهمونم شد

مهمون چشمونم شد

تو قاب چشمام نشست

پنجره ها رو زود بست.

مصطفی رحماندوست - ترانه های خواب و خیال

صمیمیت

دلم را شکستی برو

ولی نه به آن دورها

همین دور و برها بمان

که گاهی بینم تو را

تو الان کجا رفته‌ای؟

بیا شعر من را بخوان

بین من چه خوبم بیا

نرو در دل من بمان

ناصر کشاورز - میوه یشان: سلام، سایه یشان: نسیم

روایت

امروز لنگه کفشم

در جوی آب افتاد

دنبال او دویدم

با جیغ و داد و فریاد

یکدفعه رفت و گم شد

زیر پل خیابان

من آمدم به خانه

با چشم های گریان

شاید به یک جزیره

با آب رفته باشد

یا یک نهنگ گنده

او را گرفته باشد

این لنگه کفشم الان

تنها شده نشسته

در فکر خواهر خود

طفلك دلش شكسته

ناصر کشاورز - سیب جان سلام

تجربه زیستی کودکانه

۱

یک دانه چوب کبریک

شمع تولدم بود

مهمان من در این جشن

تنها دل خودم بود

شاید به کارهایم

یا شعر من بخندی

کیک تولدم بود

یک تکه نان قندی

ناصر کشاورز - گنجشک و پروانه

۲

آسمان پشت شیشه صاف

ابرهای ساکتش تنهاست

توی فکر بازی ام اما

مشق هایم قدر یک دنیاست

داوود لطف الله - کاش باران می شدم.

اندیشه

تو گاهی در خیال من

به شکل موج دریایی

کویری، کوه و صحرائی

گلی، خوشرنگ و زیبایی

تو پنهان می شوی گاهی

میان چشم آهوها

تو را احساس باید کرد

میان رنگ ها، بوها...

نمی دانم تو الان در

دلم یا آسمان هستی

فقط من خوب می دانم

که خیلی مهربان هستی

ناصر کشاورز - میوه هایشان: سلام، سایه هایشان: نسیم

استعاره

۱

صدای بال می آید

و بوی خوب یک رفتن

کسی آواز می خواند

صدایش می چکد در من

افسانه شعبان‌نژاد - جشن گنجشک‌ها

۲

اتو دمش رو تاب داد

با ناز به من جواب داد

خطر داره بازی با من

نشو تو همبازی با من

ناصر کشاورز - دیدم و دویدم

تشخیص

۱

برف و یخ آب شد

چشمه ها شد روان

شد زمین رنگ رنگ

خنده زد آسمان

اسدالله شعبانی - جشن جوانه ها

۲

ادعا نمی کنم ستاره ام

یک شهاب تکه پاره ام

ادعا نمی کنم که دست نور

روی شانه من است

کبرا بابایی - مثل آدم آهنی شدم

۳

یک

دو

سه

چهار

پنج...

و...

آسانسور تا همین جا را حفظ است

بقیه‌ی این شعر نفس گیر را

پله‌ها بلد هستند.

مهدی مرادی - دلتنگی‌های یک آپارتمان

مجاز

راه دور بود...

آسمان

مثل خاک

سوت و کور بود.

می پرید

بی درنگ

می وزید

سوی بال های او

قلوه سنگ

کبرا بابایی - مثل آدم آهنی شدم

حس آمیزی

حتما تو یادت هست در دشت

من مثل بره می دویدم

روی علف ها می شدم

بوی علف را **می شنیدم**

حسین احمدی - صدای سبز

۲

شب رها کرده خودش را

در سکوت خانه ای کوچک

باز هم **آواز نرم** جیرجیرک ها

می چکد از روی یک پیچک

افسانه شعبان نژاد - شیشه آواز

کنایه

۱

گر به سیاهه رفت عقب

پرید رو پشت بومشون

حسنی بر اش با چوب کشید

روی هوا خط و نشون

شکوه قاسم نیا - حسنی کلاس چنده؟

۲

تا وقت مانده زود باش

از غنچه‌ای آغاز کن

او را بخندان مثل گل

مشت زمین را باز کن

آتوسا صالحی، ترانه‌ای برای باران

۳

ماه گفت:

«تمام عمر دورت می‌گردم

هر چه نور دارم به تاریکی ات می‌ریزم

فقط کمی نزدیک‌تر بیا!»

زمین دلش به خورشید گرم بود.

حسین تولایی - درخت عاشق پرنده است.

موتیف‌ها

موتیف نشانه و تصویر اصلی است که بارها تکرار می‌شود. مانند تابستان، باران، ناودان، شاپرک، ماهی و ...

۱

فصل تابستان است

ناودون بی کار است

طفلکی از گرما

صورتش تبار است

داوود لطف‌الله - کاش باران می‌شدم

۲

ماهی نقاشی من

به فکر حوض آب بود

یه حوض آبی قشنگ

که توی شهر خواب بود

مهری ماهوتی - یه توپ دارم قلقلیه

این ایده اصلی را در شعر کودک می توان شناسایی و طبقه بندی کرد.

موتیف های طبیعت:

شعر می خواندم و می خندیدم

شعر می خواندم و می خندیدم

موج می زد همه جا فریادم

پای یک چشمه نشستم آرام

دل خود را به نسیمی دادم

افسانه شعبان نژاد - شیشه آواز

موتیف های جانوران:

دوست دارم توی قلبم

گل بکارم مثل باغ

باغی از صد تا پرند

از قناری تا کلاغ

ناصر کشاورز - گنجشک و پروانه

۲

خروس پر طلایی

نشسته روی پرچین

روی سرش چی داره؟

یه تاج سرخ چین چین

مهری ماهوتی - یه توپ دارم قلقلیه

موتیف های برگرفته از فرهنگ، باورها، مذهب

۱

باز می پیچد میان خانه ها

بوی اسفند و گلاب و بوی عود

می رسد فصل بهاری جاودان

فصلی از عطر و گل و شعر و سرود

بیوک ملکی - کوچه دریچه ها

۲

مثل پروانه در طواف بهار

خوشش به حال کسی که زائر توست

خوش به حال کسی که وقت غروب

یا کریم دلش مسافر توست

مریم اسلامی - نامه ات همین الان رسید

شعر کودک موتیف های خودش را دارد مانند بادبادک، پروانه، شاپرک، گنجشک، باران، ناودان، آدم برفی، رنگین کمان، ماهی و حوض، گرگ و بره، کفشدوزک، مترسک، ستاره، ابر، خورشید و ... برخی از موتیف های شعر کودک نیاز به بازنگری دارد. یعنی بسیاری از این موتیف ها در دنیای کودک امروز راهی ندارد. مثل بادبادک، حوض و ... به نظر می رسد موتیف های شعر کودک نیاز به آشنایی زدایی دارد. فضاورد، موبایل، اینترنت، کفش کتانی، ساعت هوشمند و ...

یک دستگاه کامپیوتر

بابا برای من خریده

هرگز کسی مانند آن را

در هیچ بازاری ندیده

من می فشارم گوش او را

می پرسم از او نام من چیست؟

می ماند او خاموش و ساکت

نام مرا اصلا بلد نیست.

جعفر ابراهیمی - مثل یاس

فهرست منابع:

- سلاجقه، پروین، از این باغ شرقی (نظریه های نقد شعر کودک و نوجوان)، تهران: کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان، ۱۳۸۵.
- میرزاده، سیداحمد، در هفت آینه (نقد و بررسی کتب های نظری شعر کودک و نوجوان در ایران)، تهران: نشر طلایی، ۱۴۰۰.
- پولادی، کمال، بنیادهای ادبیات کودک، تهران: کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان، ۱۳۸۴.
- حجازی، بنفشه، ادبیات کودکان و نوجوانان؛ ویژگی ها و جنبه ها، تهران: مطالعات زنان، ۱۳۸۴.
- شاه آبادی، حمیدرضا، مقدمه بر ادبیات کودک (بحثی در شناخت مفهوم کودکی)، تهران: کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان، ۱۳۸۲.

